- דו"ח תמצית -

השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית

פרופ' ארנון גולדשטיין, גלי מיכל חנן, דפנה כרמי שקורי,
יניר שמעון, סעיד ענבוסי | מכון מחקר+ מבית זוויות דיאלוג חכם

המחקר הוא חלק מסדרת מחקרי אפקטיביות ומחקרי העמקה
אשר בוצעו בשיתוף האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב
אודות החלטת ממשלה 1279 - תוכנית חומש לפיתוח כלכלי חברתי
בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2022 – 2026.

דצמבר 2024 ט.ל.ח

תודתנו נתונה לכל אלה שהשתתפו בהכנה ובייעוץ בביצוע הסקר, ובמיוחד לאגף לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב ולחברי ועדת ההיגוי ממשרד החקלאות והכפר, אשכולות הנגב, חכ"ל רהט.
תודה מיוחדת לירונה בן שלום ריצ'רדסון, פרויקטורית החלטת ממשלה 1279, על כלל הסיוע, הדיוק, ההערות החשובות וההפניה לאנשים הרלוונטיים ולרז ארבל מ"דרך האוהלים".

תודה נוספת לאפרת רוחין וליאור חן מרשות הטבע והגנים ולליאורה דותן מ-Lilla הפקות שניהלו את האירוע "ממשית מתעוררת לחיים" וליוני גריצנר ואורן עמית שניהלו את פסטיבל "נוודי המדבר" בכפר הנוקדים. צוותים אלו סייעו לנו רבות ועשו כל מאמץ כדי שהסוקרים יוכלו לעשות את עבודתם נאמנה.

ולבסוף, תודה רבה למשתתפי המחקר, התיירנים מהחברה הבדואית ואנשי המטה והמקצוע שפינו לנו מזמנם היקר כדי לספק תובנות למחקר בנושא חשוב זה.

מכון מחקר+ זוויות דיאלוג חכם
טלפון: 054-3603636; 054-2006185
office@muniplus.co.il | muniplus.co.il

כסלו תשפ"ה | דצמבר 2024

תקציר

מבוא וסקירת ספרות

התיירות הבדואית בנגב מבוססת על הקהילה המקומית והינה בעלת מאפיינים ייחודיים. קיימות חמש תיאוריות מרכזיות המסבירות את הקשר בין תיירות לקהילות מקומיות. מחקר זה יעשה שימוש בתיאוריית החילופין החברתי, המסבירה את היחס בין יוזמות תיירות לקהילות המקומיות כמבוסס על חילופי משאבים כלכליים, חברתיים ואחרים.

התיירות הבדואית סווגה כתיירות אותנטית, תיירות איטית, תיירות ברת קיימא ותיירות מורשת בספרות המחקרית. במחקר זה ייעשה שימוש במונח תיירות מורשת שהינו בעל הרלוונטיות וההתאמה הגבוהות לתיאור ושיווק תיירות בדואית.

תיירות הינה תחום תעסוקתי חדש יחסית עבור הבדואים באופן כללי ובנגב בפרט. ניתן לחלק את התיירות הבדואית בנגב לארבעה צירים מרכזיים: העיר רהט, שהינה העיר הבדואית הגדולה והמרכזית בנגב; ציר 31, המחבר בין ערד לדרום החברון ולאורכו ערים וכפרים בדואים, המרכזיים שבהם הם לקיה וחורה; ציר 25 מבאר שבע ועד דימונה ו-ציר 40 דרך האוהלים משדה בוקר ועד מצפה רמון (ראה איור 1). באזורים אלו קיימים מגוון של פעילויות תיירותיות, כאשר רבות מהן פועלות תחת המותג "קסם המדבר". כמו כן, חלק מהיוזמות מקודמות על ידי עמותות, בעיקר בתחומים של שינוי חברתי וקידום מעמד האישה, כאשר נשים בדואיות הן המובילות את הענף.

מעבר לערך הכלכלי אשר צפוי להתפתח בהתאם לגידול היקפי התיירות הבדואית, ישנם מספר יתרונות כלכליים, חברתיים ותרבותיים בפיתוח התיירות הבדואית בנגב: קידום תעסוקת נשים בדואיות, חיזוק השילוב הביטחון והכלכלה, חיזוק הזהות הישראלית, תרומה למערכת האקולוגית והשפעת המערכת האקולוגית על התיירות וירידה בפשיעה.

תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי של הבדואים בנגב, החלטת ממשלה 1279, הקציבה 7 מיליון ש"ח למשרד החקלאות ופיתוח הכפר לטובת פיתוח והרחבה של תוכניות המקדמות תיירות פנים ביישובי הבדואים בנגב, בשיתוף האגף החברתי כלכלי לפיתוח החברה הבדואית בנגב, אשכול נגב מערבי ואשכול נגב מזרחי. התערבות ממשלתית קודמת פעלה לשם טיוב המוצר התיירותי, קידום האירועים, פיתוח מוצרי הלינה, ויצירת תשתיות שיווק ופרסום, כמו גם פיתוח ההון האנושי הנדרש לתיירות. יוזמות כגון פעילות הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים בקרב בדואים בנגב מעידות על הישגים כלכליים ועסקיים. בהקשר הישראלי, מחקרי עבר לגבי תיירות מעלה כי בארץ קיים תעדוף יזמים חיצוניים על פני מקומיים ונטיית השלטון המרכזי לקבל החלטות ללא מעורבות הבדואים. מחקר זה על כן, מבקש לשמוע את הנרטיב אודות התיירות הבדואית כפי שבא לידי ביטוי בקרב התיירנים הבדואים עצמם.

מחקר זה בוחן מהי השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית בקרב תיירנים, אנשי מטה ומקצוע תוך למידה משלימה מנקודת מבטם של תיירים.

מתודולוגיה

מחקר זה עושה שימוש בשיטת מחקר איכותנית ושיטת מחקר כמותית אשר יחד מאפשרות הערכה של ההיבטים השונים של התיירות הבדואית ביחס לחלקה בחברה. המחקר האיכותני בוחן את השקפת עולמם ונקודת מבטם של תיירנים בדואיים ואנשי מטה ומקצוע, בעוד שהמחקר הכמותי בוחן את עמדותיהם של התיירים שצרכו מוצרים תיירותיים בדואיים בנגב ואף מספק נתונים מספריים מדוחות ופרסומים שונים. שילוב הנתונים והממצאים מכלל שיטות המחקר השונות מאפשר מבט על ברמת המאקרו ועומק מחקרי אודות הסוגיות הנחקרות.

הפרק האיכותני בוחן את הנרטיב אודות התיירות הבדואית בקרב תיירנים ואנשי מטה ומקצוע. פרק זה כולל ראיונות עומק בקרב 15 תיירנים מהחברה הבדואית בארבעת הצירים של התיירות הבדואית בנגב. בנוסף, נערכו 5 ראיונות עם אנשי מטה ומקצוע. ראיון נוסף בוצע לשם למידה מהצלחה עם גורם משמעותי בפיתוח התיירות בעיר ירוחם.

הפרק הכמותי עוסק בשני היבטים: הראשון, איסוף נתונים מדוחות קיימים לצורך גיבוש תמונת מצב אודות התיירות הבדואית, והשני עריכת סקר עמדות בקרב תיירים שצרכו את מוצרי התרבות הבדואית.

סקירת הנתונים במקורות גלויים כללה 2 קבצים מרכזיים המאגדים נתונים אודות התיירות הבדואית- דוח של שמול ובראון משנת 2019 ודוח סיכום שנתי לשנת תשפ"ד של "קסם המדבר" משנת 2024, בשל חוסר באיסוף מידע שיטתי ורציף בתחום התיירות הבדואית. לשם בחינת נושא התיירות הבדואית בקרב תיירים נערכו שלושה סקרים כמותיים בקרב תיירים שצרכו מוצרי תרבות בדואית בשלושה מוצרים תיירותיים: פסטיבל "נוודי המדבר" בכפר הנוקדים, אירוע "ממשית מתעוררת לחיים" בגן הלאומי "ממשית" ופעילויות תיירותיות שונות בקרב "דרך האוהלים".

הסקר כולל היגדים שונים על סולם ליקרט שבין 1-5 הבאים לבחון את עמדותיהם של התיירים אודות החברה הבדואית ומוצרי התיירות שצרכו כגון: שביעות הרצון, נכונות להמליץ, כוונה לשוב ולצרוך מוצרים תיירותיים בחברה הבדואית. בנוסף, הסקר כלל שאלה פתוחה להצעות לשיפור, המלצות וכדומה.

הסקר באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" כלל 202 משתתפים והסקר בפסטיבל "נוודי המדבר" כלל 141 משתתפים. הסקר בקרב "דרך האוהלים" במהלך חג הסוכות כולל 10 משתתפים ובמהלך חג הפסח 11 משתתפים.

ממצאים ותוצאות

הפרק האיכותני שבחן את הנרטיב אודות התיירות הבדואית בקרב התיירנים ואנשי מטה ומקצוע העלה תמות שניתן לחלקן לשלושה תחומים מרכזיים: הפן הכלכלי, הפן החברתי-תרבותי וחסמים וקשיים.

בפן הכלכלי, עלו שלוש תמות מרכזיות. התמה הראשונה, עוסקת בתיירות ככלי לפיתוח כלכלי. התיירות מהווה אמצעי משמעותי בכלכלת המשפחה. המוצר לרוב מתחיל בשירות מצומצם, אך התיירנים הבדואים מחפשים דרכים לפתח את המוצר באותו התחום או בתחומים נוספים. התיירות הבדואית מתרחבת לתחומים ומייצרת מקור תעסוקתי והכנסה לא רק לתיירנים עצמם ולמשפחתם, אלא גם למעגל סובב נוסף של בעלי תפקידים שונים. תהליכים אלו מראים את הפוטנציאל התעסוקתי והכלכלי הקיים בתיירות הבדואית. התמה השנייה עוסקת בהיכרות התוכנית הממשלתית "קסם המדבר". התיירנים מביעים הכרה והוקרה לתוכנית הממשלתית, אך באותה עת טוענים שיש להרחיבה כדי להצליח ולממש את הפוטנציאל הכלכלי של התיירות הבדואית. התוכנית הכלכלית חושפת תיירנים רבים לפסטיבלים ולקהל יעד נוסף. התוכנית אף מסייעת להם ללמוד טוב יותר את המקצוע שלהם ואפשרת למידה מעמיתים. על התוכנית אמונים משרד החקלאות והכפר, המשרד לפיתוח הנגב והגליל, האגף לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב והאשכולות האזוריים. אך, מהקולות העולים מהראיונות נראה שמשרד התיירות אינו נמצא בתמונה. התמה השלישית בפן הכלכלי עוסקת בשיתופי פעולה עם תיירנים. שיתופי פעולה מעידים על מיומנות עסקית חשובה שהפכה לכלי עבודה עבור חלק מהתיירנים גם באופן עצמאי, ולא בהכרח במסגרת "קסם המדבר". שיתופי הפעולה מסייעים בשיווק המוצרים התיירותיים שלהם ובהרחבתם. חלקם אף מייצרים חיבורים לכדי יצירת מוצר תיירותי ליום שלם.

בפן החברתי-תרבותי עלו שלוש תמות מרכזיות. התמה הראשונה, עוסקת בתמורה המעמדית מגדרית שחלה בחברה הבדואית. לצד הפן הכלכלי, התיירות הבדואית קידמה שינוי משמעותי בתפיסות מגדריות מסורתיות. נשים בדואיות הפכו למובילות בענף התיירות. הצורך הכלכלי הניע שינוי תפיסתי הן בתפיסת הנשים את עצמן והן באופן בו הן נתפסות בחברה. ניתן לראות בפעילות המתקיימת היום השפעה לטווח ארוך. התמה השנייה עוסקת בשימור המורשת והתרבות הבדואית. התיירנים רואים חשיבות רבה בשימור המורשת והתרבות שלהם והנחלתה לאחרים. אנשי המטה רואים בכך חשיבות גם הם, מכיוון שמורשת זו היא זו שמגדירה את התיירות הבדואית כתיירות אותנטית ומושכת קהל יעד. התמה השלישית הינה קירוב לבבות בין החברה היהודית לחברה הבדואית באופן ישיר ובלתי אמצעי. התיירנים מרגישים כי התקשורת מייצרת תפיסה מעוותת כלפי החברה הבדואית והאפשרות לייצר מפגש אישי תיירותי פותחת הזדמנות לבניית אמון ותפיסות מקרבות יותר. חלק מאנשי המטה והמקצוע גם מציינים כי הדבר גורם לתיירנים הבדואים להיות מחוברים יותר למדינה.

הנושא המרכזי האחרון עוסק בחסמים וקשיים אשר ניתן לחלק אותם לרמה הממשלתית, לרמה האזורית-מקומית וקשיים נוספים. ברמה הממשלתית, הקשיים והצרכים נחלקים לבעיות של קרקע ורישוי, היעדר בהשקעות כספיות והיעדר מינהל לתיירות הבדואית. ברמה האזורית-מקומית ברמה המקומית ניתן להתייחס לכמה נושאים עיקריים: רישוי עסקים, תשתיות, פרסום וניקיון. מעבר לכך, נראה כי תיירנים רבים מאמינים כי הרשות המקומית אינה רואה בתיירות ערך ולכן אינה מוכנה להשקיע בכך. קשיים נוספים שעלו, מדברי אנשי המטה והמקצוע עוסקים במחסום שפתי, חוסר כלים וידע בתחום הפרסום והשיווק, פערים תרבותיים ומגבלות דתיות, עבודה ללא רישיון וחוסר אמון במשרדי ממשלה.

הדוח אף מכיל מציג סיפור הצלחה מתהליך הקמת התיירות בירוחם והדיון עוסק באופן החלתו בהקשר של התיירות הבדואית בדרום.

הפרק הכמותי נחלק לשני תחומים, ריכוז נתונים אודות התיירות הבדואית וסקרים בקרב תיירים. בנוגע לתחום הראשון, המחקר העלה כי ישנו חוסר במידע אודות התיירות הבדואית, מכיוון שמידע זה אינו נאסף באופן שיטתי ורצוף. נתונים מרכזיים אודות התיירות הבדואית מוצגים בדוח ונאספו משני מקורות מרכזיים: מחקרם של שמול ובראון משנת 2019 וסיכום שנת תשפ"ד של תוכנית "קסם המדבר" משנת 2024.

כלל הסקרים בקרב התיירים שצרכו מוצרים תיירותיים מהחברה הבדואית בנגב העלו כי משתתפי המחקר הינם בעלי עמדות חיוביות ברמה גבוהה עד גבוהה מאוד ביחס למדדים השונים, כגון הנאה מהאירוע, ארגון האירוע, הניקיון, חזות האתר ועוד (ב"דרך האוהלים" הנתונים בחלק מהמדדים נמוכים יותר). בנוסף, תחושת הביטחון האישי של המשתתפים נמצאה גבוהה אף היא. למרות שמשתתפי המחקר הביעו נכונות גבוהה מאוד להמליץ על החוויה לחבריהם בשני האירועים, הם הביעו נכונות בינונית-גבוהה לצרוך מוצר תיירות נוסף של החברה הבדואית. בהתייחס להיכרות של המשתתף עם החברה הבדואית, היכרות ילדיו עם החברה הבדואית ותחושת מחוברות לחברה הבדואית, המחקר העלה כי המשתתפים הביעו הסכמה בינונית-גבוהה לכך שהפסטיבל גרם להם ולילדיהם להכיר את החברה הבדואית טוב ואף גרם להם להיות מחוברים לחברה הבדואית יותר. הדוח כולל מדגם הערות פתוחות של התיירים אודות המוצרים השונים כלשונן.

דיון

המחקר העלה כי התיירנים ואנשי המטה רואים בתיירות גורם בעל פוטנציאל משמעותי להניע את הכלכלה בחברה זו, הן בקרב המשפחה והן בקרב מעגלי תעסוקה מקיפים נוספים. בנוסף, נראה כי התוכנית הממשלתית מסייעת לתיירנים להרחיב את סל הכישורים שלהם ואת רשת הקשרים העסקית לטובת פיתוח המוצר התיירותי. התיירנים מביעים הערכה רבה מאוד לסיוע הניתן להם, אך גם מציינים כי כדי להצליח יש צורך בסיוע רחב יותר. לצד ההכרה וההוקרה הרחבה עלה בצורה ברורה ההיעדר של גוף מינהלי שיתכלל את הפעילות כולה, יתמוך, יקדם ויוודא שהתקציבים אכן מגיעים לייעודם. מציאת פתרון הולם לצורך זה, הינו המלצה העולה גם ממחקר זה.

התיירנים הבדואים ציינו כי קיימת חשיבות רבה בשימור התרבות הבדואית. בהתייחס לדגש זה, אחת מהמלצות המחקר היא לבחון כי בכל אחת מהפעולות המתקיימות במסגרת "המוצר הבדואי" יינתן דגש לקשר ולחיבור של מורשת ותרבות זו גם באירועים בהם מתקיים שיתוף פעולה במסגרתו פועלת התיירות הבדואית.

בנוסף, התיירנים הבדואים רואים בתיירות כלי לקירוב לבבות בין החברה היהודית והחברה הבדואית, באמצעות קשר ישיר השובר תפיסות שליליות אודות חברה זו המוצגות במדיות השונות. ניתן לראות זאת גם בקרב חלק מהתיירים אשר ביקשו לחזק את הקשר הזה בפסטיבלים השונים באמצעות מפגשים אישיים ושיח פתוח.

החסמים המרכזיים שעלו במחקר הינם ברמה הממשלתית וברמה האזורית-מקומית וחסמים נוספים. בהקשר של אי האמון ברשויות השונות, המלצת המחקר לייצר פעולות להגברת האמון ברשויות לטובת קידום הליכי הסדרה תוך הדגשת היתרונות בעבודה בהתאם לחוק. לצד זאת, במקרים מסוימים יש לבחון התאמת מענה הסדרתי רלוונטי המקדם מעטפת חוקית לפעולה המתקיימת. בנוסף, אי אמון זה, עומד בניגוד להערכה והקשר של התיירנים לפעילות המותג "קסם המדבר" ולנציגי המדינה המנהלים אותה. תוכנית זו יכולה להוות נקודת ממשק חיובית מול מוסדות המדינה וככל שתתרחב ותחבר לתוכה גורמים רלוונטיים נוספים ותקציבים נוספים יהיה באפשרותה לקרב ולחזק את הקשר שבין חברה הבדואית למוסדות המדינה.

בהקשר אחר, במידה וישנה כוונה לפתוח את התיירות הבדואית גם לתיירות חוץ, מומלץ לפתוח הכשרות ללימוד השפה האנגלית כחלק מההכשרות המועברות לתיירנים בנושאים אחרים, לאור המחסום השפתי באנגלית שהעלו חלק מהמרואיינים.

המלצה נוספת עוסקת בכך שהתיירות הבדואית בנגב נמצאת על צירי תנועה מרכזיים. נראה כי שיווק, פרסום ומיתוג נכונים יש בידם להביא לכך שציבור רחב יותר היה בוחר לעצור ולצרוך מוצרים תיירותיים מהחברה הבדואית.

בהתייחס לאיתור מידע כמותי וכלכלי אודות התיירות הבדואית, נמצא כי קיים קושי באיסוף נתונים כמותיים אלו, הן בהתייחס להכנסות מהפעולה והן בהתייחס להיקף הפעולה. עבודה מבוססת נתונים הינה כלי משמעותי לשם פיתוח מענה אפקטיבי ורלוונטי. יש לתת את הדעת לנושא זה ולהציב גורם ייעודי לנושא.

בבחינת הנתונים הקיימים, מעניין לראות שבפרמטר אחד בולט גידול משמעותי בין הנתונים המופיעים בשנת 2019 לנתונים בשנת 2024 אודות תעסוקת הנשים בתיירות הבדואית אשר עלתה מ-60% ל-80%.

בהתייחס לנקודת מבטם של התיירים, חשוב לציין כי שביעות הרצון מפעילות הלינה ומהתנאים הפיזיים הייתה גבוהה יותר בקרב משתתפי פסטיבל "נוודי המדבר" ו"ממשית מתעוררת לחיים" בהשוואה למשתתפי "דרך האוהלים". סביר להניח שהיעדר התשתיות והתנאים הפיזיים מהווים גורם משפיע משמעותי. עם זאת, חשוב להדגיש כי הלנים ב"דרך האוהלים" קיבלו בהבנה את רמת איכות הלינה והסבירו אותה כ"אותנטית". לעומת זאת, הנכונות לצרוך מוצר תיירותי נוסף מהחברה הבדואית היה גבוה יותר בקרב "דרך האוהלים", בהשוואה לשני האירועים האחרים. עם זאת, בשל מדגם קטן ב"דרך האוהלים" לא ניתן לבחון האם הבדל זה הינו סטטיסטי באופן מובהק או הבדל מקרי.
מגבלות המחקר נידונות בדוח.